कात् सांख्यदर्शनात्पराचीनमेव । यस्मात्—'वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः १।५॥ स्थिरसुखमासनम् २।४६॥' इति पातञ्जलयोगसूत्रे क्रमात् षडध्याय्या द्वितीय-तृतीयाध्याययोः। एवमन्यदपि। एषा सांख्यषडध्याय्यपि महाभाष्यकारात्पतञ्जलेः पूर्वैव। यद्यप्यस्याः षडध्याय्या अनेकानि सूत्राणि पाठतोऽपीश्वरकृष्णीयासु सांख्यकारिकासु संक्रान्तानि दृश्यन्ते, तावता तास्ताः कारिकास्तत्तत्सूत्राणां मूलानीति बहूनामाधुनिकानामैकमत्यं प्रथते; तथापि—'सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य। आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥' इतीश्वरकृष्णस्मृताख्यायिकापरवादप्रकरणगर्भं कारिकामूलं यावन्न प्राप्यते तावत्षडध्याय्यामनाश्वासो हृदयदौर्बल्यपरिचायक इति प्रतीमः। योगदर्शनकारः पतञ्जलिस्तु 'एतेन योगः प्रत्युक्तः २।१।३' इति वेदान्तदर्शनसूत्रेण पारशर्यतोऽपि पूर्वं इति। बुद्धमहामुनिस्तु सांप्रतिकानां धावनेऽप्यनिर्णीतसत्ताकालः, तत्र गौरीशंकरपण्डितास्तु तस्य महात्मनो निर्वाणसंवत्—४८७ ईशातः प्राक् संभावयन्ति अ-

---

च्यम्—को नाम योगः यस्य कर्ताऽयम्। यदीह योगशब्देन सुप्रसिद्धं चतुष्पादात्मकं पातञ्जलदर्शनं गृह्येत; तर्हस्य महाभाष्यभाषकपतञ्जलिकर्तृत्वमैतिहासिकदृष्ट्या विरुध्यते। यतो वैयासिके वेदान्तदर्शने सांख्यादिदर्शनवद् अंशतो योगदर्शनमपि प्रत्युच्यते। तथाच वेदान्तसूत्रम्—'एतेन योगः प्रत्युक्तः (२।१।३)' वेदान्तसूत्रवृत्तिभाष्याणामाकलनेन सुप्रसिद्धस्य पातञ्जलदर्शनस्यैव निरासोऽवसीयते। वेदान्तसूत्रकृद् व्यासः (पाराशर्यः) व्याकरणसूत्रकृत् पाणिनिः, पाणिनिसूत्रोपरि वार्तिककृत् वररुचिः (कात्यायनः) सूत्रवार्तिकभाष्यकृत् पतञ्जलिः (गोनर्दीयः) इति तु ग्रन्थानुरुद्धं आचार्यक्रमः। एतेन व्यासतोऽपि पूर्ववर्तिनो योगदर्शनकर्तुः पतञ्जलेः सकाशात्परवर्ती महाभाष्यकर्ता पतञ्जलिरिति स्पष्टम्। अथ वैद्यकप्रणेतापि पतञ्जलिः। अतएव मञ्जूषादौ चरके पतञ्जलिरिति लेखः। चरकः चरकाख्यग्रन्थः, पतञ्जलिः शेष इति लेखाशयः। तथाच पठ्यते भावप्रकाशे—'यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः। तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥ अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान्। एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान्। स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥ तान् दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः। अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥ संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह। प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद् यतः। तस्माच्चरकनाम्नासौ विख्यातः क्षितिमण्डले। स भाति चरकाचार्यो वेदाचार्यो यथा दिवि। सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ॥ आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन्। मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ॥ तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता। चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥' इति। एतेन यदि चरकपतञ्जली एकव्यक्तिवचनौ, तर्हि सर्वं सुस्थम्। इह कौतुकिभी रामभद्रयज्वविरचितमष्टसर्गात्मकं पतञ्जलिचरिताख्यं महाकाव्यं द्रष्टव्यम्। पतञ्जलेर्निवासो गोनर्ददेशः कश्मीरेति बहवः, अयोध्यामण्डले गोण्डेति कतिपये इति दिक्॥